

Problematika narušení pohřbů pohledem antropologa

Pavel Kubálek

Následující příspěvek řeší především problematiku narušení hrobu s prioritním zaměřením na uložené lidské tělo. Tyto poznatky by pochopitelně mohly být následně zevšeobecněny na popis narušení archeologických objektů. Cílem příspěvku není znevážení osob či institucí, ale pokus o zlepšení kvality výzkumů poukázáním na možné chyby, vyplývající z nesprávných pozorování a z nich plynoucích špatných interpretací. Autor při sestavování tohoto příspěvku vycházel především ze situací, se kterými se seznámil během své dosavadní praxe. Kvůli přetrvávající názvoslovné nejednotnosti, která navzdory platným a oficiálně přijatým odborným vědním nomenklaturám panuje v archeologii a s ní spojených diskuzích, je třeba úvodem připomenout význam některých termínů, jejichž důsledné rozlišování nejenže dovoluje plně využít náš bohatý jazyk, ale zároveň i rozšiřuje možnosti popisu a jemné odlišení zdánlivě podobných slov a významů.

Původně pouhé opuštění mrtvého lidského těla se během dlouhého vývoje proměnilo v systematickou potřebu zacházení s mrtvými (tj. nejenom ukládání, ale i případné vyzvedávání a ničení lidských ostatků, byť jsou třeba nazývány archeologickými nálezy), jejíž podobu kodifikují etické normy a zákony lidských společností. V České republice se jedná především o zákon o pohřebnictví (zákon č. 67/2006 Sb.¹), který zároveň definuje jednotlivé pojmy.

Lidskými pozůstatky se rozumí mrtvé lidské tělo, jeho části nebo plod po potratu **do pohřbení**, zatímco **lidské ostatky** jsou lidské pozůstatky **po pohřbení**. **Pohřbením** je rozuměno uložení lidských pozůstatků do hrobu nebo hrobky na veřejném nebo neveřejném pohřebišti, nebo jejich zpopelnění v krematoriu. Podle výše uvedeného jsou tedy lidské kosti z hrobů a archeologických výzkumů jednoznačně ostatky. Jisté zaváhání pojmenování u jedinců nepohřbených do hrobů lze vyřešit přiblížením významu slova pohřbení (viz dále), nebo přijetím faktu, že každé mrtvé tělo prochází určitými procesy, které se mohou použít i pro zpětné odlišení ostatků a pozůstatků u nepohřbených těl. Zcela klíčová je skeletizace těl. Jestliže se zabýváme už jen lidskými kostmi (nebo jinými druhy tkání), tak to jsou produkty (respektive meziprodukty) rozkladných (dekompozičních) procesů. Nedojde-li k záměrnému pohřbení pozůstatků člověkem, ale pouze k rozkladu těla na povrchu nebo k náhodnému překrytí těla uloženinami, tak jsou námi nalezené zbytky těl vždy ostatky. Pro názornost: pozůstatek je to, co zůstane po zemřelém (mrtvola, cadaver), a ostatek to, co z toho (z ní) ostane, tedy zbude (zbytky, remains). Specifickým případem je mumifikace – přirozená, záměrná (úpravou prostředí, která vede k přirozené mumifikaci) či umělá (úmyslné zakonzervování těla mrtvého a jeho uskladnění či vystavení). Mumifikaci lze chápat jako součást pohřebních praktik, proto se mumifikované tělo považuje za ostatky.

V širším pojetí je pohřbením překrytí nebo zakrytí tělesných pozůstatků zemřelého organismu (ale i artefaktů a přírodnin, případně jen převrstvení určité situace) organickým nebo anorganickým materiálem. Pohřbem může být i odstranění pozůstatků s pomocí zvěře či živlů nebo dočasné či trvalé uložení pozůstatků v určitém prostředí (viz dále). Odstranění mrtvého těla (z důvodů hygienických, estetických, sociálních) z životního prostředí a ze světa živých bývá spojeno s různými kulturními zvyklostmi, které jsou také předmětem badatelského zájmu. Pro potřeby popisu archeologické situace je pod pojmem **pohřeb** rozuměn soubor nálezů (a informací) zaznamenaných v přímé souvislosti s nálezem lidských ostatků. Tento komplex je odrazem pohřebních praktik a souvisejících dějů, ale i dekompozičních a postdepozicičních procesů, mezi něž patří i narušení pohřbu, včetně vyzvednutí (exkavační a postexkavační poškození). V případech pohřbů minulých populací jsou pro nás obvykle nedostupné písemné nebo ústně tradované prameny, pohřební zvyklosti tak můžeme zkoumat pouze

1 Zákon č. 67/2006 Sb., zdroj: Sbírka zákonů ročník 2006, částka 28, ze dne 15. 3. 2006.

nepřímo, na základě zaznamenaných nálezů a indicií v archeologických pramenech. Jen ve vzácných případech lze konfrontovat tato pozorování a z nich vyvozené závěry s písemnými či ikonografickými prameny anebo orální historií.

Dělení pohřbů z hlediska místa uložení pohřbu:

- ◆ **Pod povrchem země.** Pohřby do prvotních pohřebních objektů (tj. za tím účelem zhotovených), do „obvyklých“ hrobů, kobek, hrobek, sarkofágů, katakomb. Mohou být druhotně využity jiné objekty, a to jak přirozené (jeskyně /pohřby do jejich výplní/, propasti) nebo umělé (zásobní jámy, ale i pohřby v obytných a jiných stavbách).
- ◆ **Na povrchu země.** Rozklad mrtvého ve volné přírodě mimo obytný areál, v jeskyních (ponechání těla na povrchu výplně), ponechání padlých v boji na bojišti.
- ◆ **Nad povrchem země.** Uložení mrtvého v dutinách nebo ve větvích stromů, pohřeb na lešení (platformě), pohřeb do vzduchu (nebeský pohřeb).
- ◆ Pohřby mohou být také prováděny do jiných prostředí než jen do země, nejčastěji do vody. Příklady mohou být pohřby do moře, řek, močálů, jeskyní a propastí (cenoty), sněhu a ledu. Z tohoto hlediska by mohly být žárové pohřby chápány jako pohřby do jiného prostředí, jiného živlu (než země), prostoru či skupenství.

Z hlediska pohřebního ritu je možno dělit pohřby na:

- ◆ **Kostrové pohřby.** Pohřbíváno je tělo (nebo jeho části), které je v průběhu rozkladu archeologicky zachytitelné. Nejčastěji jsou makroskopicky nalézány kosterní ostatky, ale i vlasy a zbytky kůže nebo mumifikované, zkosnatělé nebo zmýdelnatělé jednotlivé tkáně a celá těla. S rozvojem analytických metod lze očekávat etablování dalších vědních oborů, pro které doposud bylo zkoumání naší historie na okraji jejich zájmu, paleogenetiky, paleoproteomiky atd.
- ◆ **Žárové pohřby.** Při žárovém pohřbu je tělo rozloženo pomocí tepla (žáru) a teprve poté může být pohřbeno půdou (případně jiným způsobem). K tomuto účelu je možné použít jednoduché otevřené ohně, hranice nebo i pece. Může být rovnou zasypáno místo spálení těla nebo dojde k symbolickému vyzvednutí části spáleniště obsahující ostatky a k druhotnému uložení takového výběru. To, že jde o výběr, lze doložit tím, že po spálení lidského těla zůstávají asi 4 kg zbytků spálených kostí. Nelze opominout ani tepelná poškození související se sopečnou činností.
- ◆ **Symbolické pohřby.** Zvláštní kategorií jsou symbolické pohřby (symbolické hroby – kenotafy), tedy pohřby bez fyzické přítomnosti pohřbívaného těla. To mohlo být ztraceno (např. v boji nebo během katastrofy), pohřbeno jinde nebo nenalezeno (nezvěstné osoby). Avšak mnohem častěji během archeologických výzkumů (především záchranných, kdy panuje silné časové a finanční omezení a výzkum fakticky provádějí terénní pracovníci bez patřičné odborné kvalifikace) v případech nenalezení kosterních ostatků ve zřejmé hrobové jámě je správnější formulace: „Výzkumem nebyly zachyceny kosterní ostatky“. Mnohem pravděpodobněji dochází k přehlédnutí nebo ignorování kostí ve velmi špatném stavu zachovalosti (vyšším stupni rozkladu), nebo zvolení nevhodného způsobu průzkumu archeologických situací. Nejčastěji dochází ke ztrátám nálezů, které nejsou „škrabcevdorné“ anebo jsou přehlédnuty při „hledání“ za pomoci krumpáčů a lopat a neproškolených kopáčů. Typicky bývají přehlíženy „malé kosti“, proto je v archeologických záznamech jen málo zachycených nejmenších dětí – kojenců, novorozenců a plodů. Počty zaznamenaných dětí neodpovídají velké dětské úmrtnosti. K tomu, zda se skutečně jedná o symbolický pohřeb či nikoliv, se lze přiklonit buď na základě jednoznačné archeologické interpretace (na podkladě srovnání s analogickými situacemi, které vylučují jakékoliv pochybnosti), anebo na základě dalších analýz (především chemických či fyzikálních), které vyloučí přítomnost ostatků v celé době existence zkoumaného hrobu (přesněji od pohřbu do zániku hrobu archeologickým výzkumem).

Dělení pohřbů z hlediska definitivního uložení těla:

- ◆ **Prvotní pohřeb.** Místo prvotního uložení těla, za které jsou automaticky považovány všechny pohřby, dokud není nalezen důkaz o druhotném uložení ostatků. Typické je správné anatomické uspořádání jednotlivých kostí a částí těla, s přípustnou výjimkou při narušení části těla.

- ◆ **Druhotný pohřeb** (v úzkém slova smyslu). Poloha kostry nebo jednotlivých kostí (jejich poloha, absence nebo nadpočetnost) jednoznačně indikuje přemístění ostatků. Kostí mohou ještě zhruba dodržovat anatomické uspořádání. Může to být způsobeno částečným přetrváváním měkkých tkání, přemístěním ostatků ve zbytcích oděvu, přemístěním společně s okolními uloženinami (např. při přemísťování lopatou a nabrání půdy i s kostmi a artefakty). Příkladem je přemísťování ostatků především významných osob (relikvie, ostatky svatých) nebo ostatků při opakovaném využívání pohřebních objektů (např. přemístěné kosti uložené okolo rakve u středověkých nebo novověkých pohřbů).
- ◆ **Vícenásobný pohřeb** (respektive druhotný pohřeb v širším slova smyslu). Poloha ostatků indikuje jejich opakované pohřbívání (nebo přemísťování), a to nejen ve smyslu pietním. Jako druhotné uložení kostí bývají označovány nálezy izolovaných kostí v kulturních a přirozených vrstvách a v různých archeologických objektech, kam se dostávají buď záměrně (např. jako odpad), nebo náhodně. Dalšími příklady vícenásobných pohřbů jsou deponie kostí (např. ze zrušených hrobů), kostnice, ale i uložené lidské ostatky z archeologických a jiných výzkumů v depozitářích a sbírkách.

Z hlediska počtu pohřbených můžeme dělit pohřby na **jednočetné** a **vícečetné** (tj. jeden nebo více pohřbených). Dělení pohřbů z hlediska způsobu uložení pohřbu můžeme dělit na **záměrné** a **náhodné**. **Záměrné pohřby** lze dále dělit na pietní a nepietní, podle toho, zda bylo pohřbení těla provedeno s úctou nebo bez úcty (z našeho hlediska) k pohřbívanému tělu. Relativnost výpovědní hodnoty archeologického nálezu demonstruje i to, že vrazi také pohřbívali své oběti do hrobů, nebo že zdaleka ne každý hrobník (nebo pracovník archeologického výzkumu) se chová k mrtvým pietně. K **náhodnému pohřbení** může dojít během přírodní katastrofy a nehody (půdní nebo skalní sesuv, laviny, závaly, požáry, utonutí a následné zakrytí těla sedimenty).

Narušení pohřbů lze dělit na náhodné (neúmyslné) a záměrné:

- ◆ **Náhodné narušení pohřbů** může být neúmyslné narušení lidmi, jako je např. narušení hrobů při stavební činnosti (meliorace, základy budov, výkopy). Mezi náhodné řadíme i „přirozená“ narušení živými organismy a neživou složkou prostředí.

Narušení pohřbu neživou složkou prostředí bývá nejčastěji gravitačním posunem uloženin nebo „slehnutím“ (obvykle nerovnoměrným) původně kypřejších vrstev stratigraficky pod pohřbem. Jistý vliv na posun těl a jednotlivých kostí může mít kolísání spodní vody. Při zaplavení hrobové dutiny mohou kosti odplavat mimo místo původního uložení, což může být nesprávně interpretováno jako doklad manipulace s ostatky. Za gravitační posun může být bráno také překulení lebek po rozložení vazů (a případných doplňků pohřbů jako jsou různé polštáře, vycpávky a výsypky rakví). Lebky se tak ocitnou mimo anatomické uspořádání těla. Podobně mohou být nesprávně interpretovány kameny, cihly a jiné artefakty, které byly původně v zásypu hrobu, ale náhodně se dostaly do blízkosti pohřbeného. Může to být způsobeno gravitací – mají větší hustotu než jejich okolí, proto se jím propadávají, až se zastaví na překážce, kterou bývá pevné dno, přechod vrstev nebo jiné pevnější předměty na nich. Ke změnám polohy těla může dojít také tlakem plynů z rozkladu těla. Asi nejlépe je to patrné na porodech v rakvi, kdy dochází k vypuzení plodu z těla matky hnilobnými plyny.

Špatné vyhodnocení „přirozených“ procesů může vést k nesprávným interpretacím nálezů, které mnohdy bývají až fantaskní a obvykle vedou k nadšenému a nekritickému šíření mezi veřejností, což bývá spojeno s dalšími dezinterpretacními omyly a vyslovenými bludy. Častá jsou i nesprávná zhodnocení exkavačních poškození kostí, která jsou z neznalosti interpretována nejčastěji jako sečná zranění. Přitom může jít jen o výsledek neopatrné práce kopáčů.

Pohřeb není jen otázkou kulturní či sociální, hygienickou a estetickou, jde i o udržení organické hmoty v biosféře, přechod organických zbytků z biosféry do litosféry. Lidské tělo představuje ve své podstatě zdroj živin pro další organismy. Je rezervoárem uhlíku, dusíku, fosforu, vápníku, železa a dalších prvků, které jsou důležité pro život. Toho je využíváno při letecké prospekci a dálkovém průzkumu, kdy v souvislosti s pohřby lze očekávat výrazné pozitivní porostové příznaky.

Mezi významné narušitele hrobů patří rostliny, které se svými kořeny snaží získat živiny, kterých je v hrobech obvykle zvýšené množství oproti jejich okolí. Kromě poškození (naleptání) povrchu kostí

Obr. 1. Bělá pod Bezdězem 2022. Mezi stehenními kostmi byla nalezena lýtková kost v druhotné pozici (z narušeného staršího hrobu), přesunutá tělo hrudní kosti a kosti plodu. Jde o doklad tzv. pohřbu do rakve, kdy došlo k vypuzení plodu z těla matky hnilobnými plyny. Podle uspořádání kostí byla hlava plodu u kolen matky.

Obr. 2. Praha-Břevnov 2022. Nález lidských kostí v kontextu zdiva je příkladem druhotného (nebo obecně vícečetného) uložení ostatků.

Obr. 3. Čelákovice-Záluží 2022. V hrobě, pravděpodobně narušujícím starší hrob, byly nalezeny lidské kosti v neanatomickém uspořádání. Patrně jde o následek narušení hrobu jeho vykradením.

Obr. 4. Jičín-Hvězdárna 2016. Ve výkopem odkryté části hromadného hrobu byly zachyceny anatomicky uspořádané ostatky nejméně 37 jedinců, převážně mužského pohlaví. Jde pravděpodobně o současné pohřbení většího počtu vojáků.

kořínky (kořínková eroze) dochází k perforování kostí malými kořeny a později k destrukci kosti. Někdy jsou kosti kořeny jen odhrnuty.

Hroby jsou atraktivní i pro živočichy – využívají hroby jako součást svého životního prostředí. Kromě ostatků jako zdroje živin pro různé bezobratlé slouží také jako zdroj živin pro malé obratlovce a kosti pro broušení jejich řezáků. Protože hroby jsou obvykle zahloubeny do tvrdšího podloží, než je jejich zásyp, a na dnech hrobů bývají dutiny, bývá v hrobech více nor než v okolním prostředí. Zvířata kromě přímého poškození ostatků při budování nor přemísťují kosti. Jednotlivé kosti, jejich zlomky a artefakty se tak velmi často nacházejí mimo původní uložení. Pro zamezení nesprávné interpretace nálezů (obzvláště v kabinetní fázi výzkumu) je vhodné v terénní dokumentaci zaznamenávat i přítomnost a průběh zvířecích chodeb a případně i jiné doklady působení zvířat a rostlin.

◆ **Záměrná narušení hrobů.** Hroby bývaly záměrně narušené při pohřbívání dalších těl, při nesoučasném pohřbívání více jedinců do jednoho objektu. Původní těla mohou být bez nebo s porušením celistvosti.

Mezi významné příčiny narušení hrobů patří vyzvednutí předmětů nebo částí těl. Cílem takového zásahu bylo přímo (nepřítomností dotyčného předmětu) nebo nepřímo doložitelné vyjmutí pohřbených předmětů nebo části těla. Mezi narušení hrobu patří různé rituální příčiny zásahu, doložitelná „proti-

Obr. 5. Plaňany (obchvat) 2017. Vícečetný pohřeb, při kterém byly narušeny ostatky prvně pohřbených novým pohřbem. Hrobová jáma obsahovala ostatky nejméně tří jedinců.

Obr. 6. Žalov 2016. Hrobová jáma zčásti narušila starší zásobnici. Časem došlo ke slehnutí výplně zásobnice, což způsobilo pokles dna hrobu i s uloženými ostatky.

Obr. 7. Týnec nad Labem 2021. Pohled do výkopu pro síť narušující komplikované středověké hřbitovní souvrství. Ve stěnách jsou patrné kosti ze zbytků hrobů, protože výkop protíná hroby. Po dokumentaci řezů byly přečnívající kosti z pietních důvodů vyzvednuty.

Obr. 8. Dobruška 2019. Nálezová situace mnohočetného pohřbu z doby bronzové s jasným odlišením prvotního a druhotného uložení ostatků. Okolo kostry byly uloženy kosti a artefakty ze starších pohřbů. Podle pozic nalezených kostí a kamenů lze uvažovat o nepřímém dokladu (obložení anebo zasypání kameny a kostmi) dřevěné struktury (komory?), ve které bylo uloženo tělo. Výkop pro komoru narušoval zaniklou zásobnici.

vampirická opatření“ či rituální kanibalismus a další podobné iracionální příčiny.

Vykrádání hrobů je téměř stejně staré jako pohřbívání samo. Hroby jsou snadným zdrojem cenných artefaktů. V současné době jsou historické hroby nejvíc ohroženy stavební činností a detektoráři. Potřeba stavební činnosti vyvolává záchranné archeologické výzkumy, což je samo o sobě široké a významné téma, z něhož se zde budeme dále věnovat pouze narušování hrobů.

Dělení narušení pohřbů z hlediska způsobu archeologického odkryvu:

◆ **Vertikální odkryv situace (řezem).** Může být zapříčiněn přirozeným odhalením (např. půdními sesuvy, erozí apod.) nebo vynuceným zásahem. Pro tento druh výzkumu bývají charakteristické tzv. liniové výzkumy, které jsou prováděny při pokládce sítí (elektrických, plynových, vodovodních, kanalizačních, datových aj.), stavebních pracích menšího rozsahu (např. izolace budov – obzvláště kostelů a hřbitovních zdí), ale také těžbě (cihelny, pískovny, skrývka ornice, hloubení základů apod.). Cílem těchto výzkumů je především zdokumentovat narušené archeologické situace (objekty, souvrství) a v odůvodněných případech dále zkoumat narušené objekty. Z hlediska pohřbených jedinců, jejich důstojného přemístění a odborného prozkoumání je tento způsob výzkumu vysloveně nešťastný. Pokud je tělo umístěno v prostoru výkopu (liniového nebo plošného), který není prováděn ručně ale mechanizací, tak je velmi malá šance jeho zachycení či dokumentace jeho existence. Je-li tělo umístěno na okraji výkopu, pak je šance na jeho zachycení řezem.

Nastává ovšem zásadní otázka, zda vyzvedávat zbývající lidské ostatky (hroby a jiné archeologické objekty), a to obzvláště v případech, kdy již nejsou stavbou (či výzkumem) přímo nebo nepřímo ohroženy, anebo jsou narušeny jen z části. Tato otázka je aktuální např. v případě položení sond vedoucích napříč charakteristickému uložení těl a umocněna v jejich souvrstvích. Naprosto typické je to při vedení sond severojižním směrem ve středověkých a v novověkých pohřebištích. Jde o situace, kdy hroby jsou narušeny příčně anebo jde o narušení hrobového souvrství (souhrobí).

◆ Mezi nejčastěji používaný patří **plošný odkryv objektů**, včetně hrobů. Může být prováděn v celé ploše nebo po částech.

Plošný odkryv se provádí především u jednodušších nálezových situací. Pro komplikovanější nálezové situace je vhodnější průzkum a vyzvedávání výplně objektu po částech. Z hlediska průzkumu hrobů je optimální tyto metody kombinovat. Nejprve částečným odkryvem zjistit průběh vrstev (důležité pro doklad narušení hrobu), nejčastěji v podélném řezu, který by měl končit těsně nad ostatky, a teprve poté plošně odkryt celou nálezovou situaci uvnitř hrobu. Dále lze dělit oblasti hrobu podle částí těla v něm uloženého. Toto dělení nabývá smyslu např. při popisu uložení (resp. nalezení) artefaktů nebo zaznamenaných narušení hrobů (resp. popisu vedení zásahu do určité tělní oblasti vs. podle světové orientace hrobu).

Souhrnně si dovoluji doporučit zkoumat nálezové situace v hrobech odborně, za použití vhodných technik, ale s kritickým nadhledem. Většinou bývají nejjednodušší vysvětlení správná, doklady narušení mohou být vysvětlitelné přirozenými pochody.

Issues of disturbance of burials from an anthropologist's point of view

The article summarizes knowledge about graves, their nomenclature and possible disturbances of graves. Its main focus is the interred human body. The article recommends to analyze excavation situations comprising graves professionally, using appropriate techniques but, at the same time, critically. The simplest explanations are in most cases usually correct. Evidence of disturbance can often be explained with reference to natural processes.

English by *Jan Machula*